

شهر هزارگذر

مقدمه

شهر قم با جمعیتی بیش از یک میلیون نفر در بخش مرکزی جغرافیای ایران واقع شده است. این شهر را به‌عنوان پایتخت مذهبی ایران نیز معرفی می‌کنند به‌ویژه که فاصله ۱۲۵ کیلومتری آن با تهران، یعنی پایتخت سیاسی کشور، موجب موقعیت ویژه آن شده است. با این حال از تأثیر وجود بارگاه حضرت معصومه (س) و مسجد جمکران در این شهر نباید غافل شد. این دو مکان مورد اشاره سبب شده است همه ساله هزاران زائر به این دیار روی بیاورند بدون آنکه شناخت کاملی از این شهر داشته باشند.

اطلاع ما از جغرافیای تاریخی قم در گذشته، که در مسیر شاهراه مواصلاتی و حمل‌ونقل ایران قرار داشته، از جهت منابع مکتوب چندان غنی نیست. لذا بخش عمده‌ای از مطالب این مقاله حاصل مصاحبه‌های متعدد با ساکنان قدیمی و کسبه در صنف‌های مختلف است. قرار گرفتن در مسیر جاده ابریشم هم عامل دیگری برای شناخته شدن این شهر در زمان‌های گذشته بوده است. در حال حاضر نیز شهر قم، نقش رابط بین شهرها و استان‌های شمالی و جنوبی کشور را به خوبی ایفا می‌کند و از این نظر هر روزه میزبان مسافران بسیاری است که گاه شبی را هم در این شهر بیتوته می‌کنند. «قم شهر هزار گذر» پژوهشی است در دل تاریخی شهری که از دیرباز به علل مختلف از اهمیت خاصی برخوردار بوده است و دعوتی است از شما تا از دریچه آن به تاریخ قم بنگرید. تاریخ قم را فراوان نوشته‌اند بیش از بسیاری شهرها! این مقاله با هدف معرفی ناشناخته‌های شهر قم با تأکید بر محلات آن تهیه شده است و امید است مورد استفاده علاقمندان قرار گیرد و الگویی برای معرفی‌های مونوگرافیکی دیگر شهرها واقع شود.

کلیدواژه‌ها: قم، مهاجرت، محلات قدیمی، بناهای تاریخی

ردپای انسان در قم

طی ۸۰۰۰ سال گذشته است. اولین نشانه‌های سکونت انسان پیرامون قمرو در ۲۰ کیلومتری شمال قم، نرسیده به روستای قمرو، جست‌وجو کرد. مردمان بومی فلات ایران ۲۷ قرن پیش از آریایی‌ها قره‌تپه قمرو را برای زندگی در حاشیه کویر مرکزی برگزیدند. سکونت در قره‌تپه قمرو گرچه با فراز و فرود همراه بوده اما آثار به‌دست آمده از این

در گذشته‌های بسیار دور، مردمانی گذر قمرو، از دشتی ۹۳۰ متر بالاتر از سطح دریا، را غنیمت شمرده و زندگی خویش را در آن بنا کرده‌اند و هر بار هم که طغیان رودخانه زندگی‌شان را به تاراج برده، از آن دل‌نکنده و خانه‌هاشان را در ساحل امن دیگری از جوار رود به پا کرده‌اند. نشانه‌ها حاکی از هم‌نشینی انسان و رودخانه در این دشت پست،

محوطه گواهی بر پیشینه قم در دوران قبل از اسلام است. در فروردین ۱۳۸۴ انتشار خبر کشف ۶۴ قطعه آجر منقوش، احتمالاً مربوط به بناهای یادمانی سیاسی از دوره مادها، روایت‌های مبنی بر مسکونی بودن منطقه جمکران، موسوم به تپه قلی درویش را تأیید کرد. بقایای نیایشگاهی نیز یافت شد که در حدود ۳۸۰۰-۳۰۰۰ سال پیش از عصر برنز جدید تا پایان عصر آهن، کاربرد آیینی- مذهبی خود را حفظ کرده بود.^۱ طی کاوش‌های باستانی آثاری از ساکنان هزاره پنجم پیش از میلاد و دوره‌های ساسانی و سلجوقی در این تپه باستانی به دست آمد. کارشناسان سازمان میراث فرهنگی بر این اساس حدس می‌زنند که شهر قم در گذشته در شرق محل فعلی بوده و در اثر تغییر مسیر قمرود به سمت غرب کشیده شده است. وسعت محوطه باستانی قلی درویش بالغ بر ۱۰۰ هکتار و ارتفاع آن حدود ۲۰ متر بوده است و اکنون تنها ۳۰ هکتار از وسعت آن به شکل تسطیح شده باقی مانده است.^۲ تا به امروز بخش زیادی از بقایای آن بر اثر احداث اتوبان، ایجاد خط آهن، پیشرفت زمین‌های کشاورزی و ایجاد مسیر انحرافی به سمت امامزاده غریب زیر تیغ بولدورها از بین رفته است.

شکل‌گیری شهر قم، حول لب چال

یعقوبی قم را با عبارت «شهری دارای هزار گذر» توصیف کرده که نشان می‌دهد قم چهره‌ای دژمانند داشته و هر محله‌اش دارای بارو و قلعه بوده است. «گذر» به محلاتی گفته می‌شود که از یک طرف به باروی شهر و از سوی دیگر به مرکزیت شهر راه داشته باشد. امروزه ناتوایی سنگگ، کبابی، حلواسازی و بعضاً سوهان‌پزی زیر طاق هر گذر، آشناترین تصویری است که از بافت قدیمی قم به یادگار مانده است. در قم پیش از اسلام، مجموعه‌ای از دهات منطقه به واسطه نهرهای منشعب از قمرود (اناربار) روستایی را با یک دیه یا دژ مرکزی تشکیل می‌داده‌اند. در سال‌های پس از اسلام نیز شهر قم حول یکی از ۶ دیه یا دژ باستانی به نام ممجان شکل گرفت؛^۳ محلی که اکنون به نام لب چال شهره و از کوچه ۵ بلوار عمار یاسر در دسترس است. طاقی به جا مانده از گذری قدیمی و آب‌انباری قاجاری است که با تیغه‌ای سیمانی مسدود شده است و این همه آن چیزی است که از پیشینه محله باقی مانده است.

نقشه‌ای که دکتر حسین کریمان (شادروان)، دبیر ادبیات فارسی دبیرستان حکیم نظامی قم، از شمال این شهر در سال ۱۳۲۸ خورشیدی ترسیم کرده است، به خوبی نمایانگر موقعیت ممتاز محله لب چال و بازار کهنه است. اعراب مسلمان به فرماندهی ابوموسی اشعری در سال ۲۳ ه.ق. قم را فتح کردند. در آن زمان آتشکده‌های بسیاری در شهر قم فعال بوده است. سابقه دو آتش مهم دین زرتشتی، یکی آتش مهرین و دیگری آتش آذرگشسب، در قم، حاکی از اهمیت مذهبی و فرهنگی قم در دوره ساسانی است. اعراب قبیله اشعری در سال ۸۵ ه.ق. به قم مهاجرت کردند.^۴ پس از آنکه بین بومیان زرتشتی

و مهاجران مسلمان درگیری پیش آمد، با پیروزی اعراب بسیاری از آتشکده‌ها تخریب و آتشکده مرکزی برای همیشه خاموش شد. در دهه‌های آغازین قرن سوم هجری و با مهاجرت اعراب شیعه به قم، این شهر به مأمنی برای شیعیان تبدیل گشت، تا آنجا که موسی بن خزرخ اشعری در سال ۲۰۱ ه.ق. در محله میدان میر فعلی به مدت ۱۷ روز میزبان حضرت معصومه (س) بود. میدان میر در نزدیکی لب چال واقع شده و از طریق بلوار عمار یاسر در دسترس است. اعراب در قسمت شمالی محله لب چال، موسوم به عربستان، ساکن شدند. بومی‌های قم نیز به زندگی در محله لب چال ادامه دادند و میدان کهنه حائلی بین دو قسمت اعراب و قمی‌ها شد.^۵ در این زمان عده بسیاری از بومیان، اسلام آورده بودند و عده دیگری نیز کشته شدند یا مجبور به ترک وطن گردیدند. محله عربستان در قرن ۴ ه.ق. تشکیل شده و به احتمال زیاد همان راه عراق بوده است. آغاز سکونت در این محله را به فردی به نام فیروز نسبت می‌دهند. در اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی فردی به نام حاج میرزا عبدالحسین علیشاهی که اصالتاً یزدی بود و تکیه یزدی‌ها را در این محل بنا کرد. محله عربستان از ضلع شمالی بازار کهنه آغاز می‌شد و تا پشت بازار نو ادامه داشت.^۶ اکنون قسمت کوچکی از محله باقی مانده که راه ورودی آن در ابتدای تونل غدیر واقع شده است.

قم در اوپسین سال‌های عصر قاجار شامل ۱۰ محله بزرگ بود که اکنون هر یک از آن محله‌ها به چند محله کوچک‌تر تقسیم شده است. در این نوشتار به این محلات اشاراتی می‌شود.

محله مسجد جامع

بازار کهنه در حد فاصل لب چال و عربستان واقع شده است. طول راسته این بازار نزدیک یک کیلومتر است و خانه‌های مسکونی در آن وجود ندارد. خنکای مطبوعی که در سایه سقف گنبدی بازار جریان دارد، ظهر تابستان را دلپذیر ساخته است. بوی چوب بوی غالب در این بازار سرپوشیده است که امروزه بیشتر به کارگاه‌های چوب‌بری، منبست‌کاری روی مبل و ساخت منبر اختصاص یافته است. در انتهای راسته یادگار عصر شاه‌عباسی، مسجد جامع از سمت چپ در دسترس است. بعد از چند قدم پیشروی گنبد خشتی رخ می‌نماید. مسجد جامع عتیق قم، مجموعه‌ای از بناهای چند عصر است و بانی

آن هم مشخص نیست.

این مسجد صحنی وسیع دارد و دو ایوان باشکوه را در دل خود جای داده است. اسکلت اصلی گنبدخانه متوازن آن در سال ۵۲۹ ه.ق. احداث شده است. بر این اساس مسجد جامع عتیق پس از مسجد امام حسن عسکری (ع) دومین مسجد قدیمی شهر است. شگفت اینک در ساخت بنای ۶۰۰۰ متر مربعی مسجد جمعه قم حتی یک شاخه آهن نیز به کار نرفته است. مدرسه علمیه جهانگیرخان روبه‌روی مسجد جامع واقع شده است. بانی و قدمت این مدرسه نیز محل اختلاف بین پژوهشگران است. مرحوم فیض در گنجینه آثار قم معتقد است که مدرسه جهانگیرخان و مسجد جامع هر دو در قرن هشتم توسط سلطان جانی‌خان، پادشاه تاتار تاجیکستان، بنا شده است.^{۱۰} این مدرسه یک بار در عصر صفوی از سوی میرزا جهانگیرخان، مدرس مدرسه شاه اصفهان، و دیگر بار در دوره ناصرالدین شاه توسط میرزا نصرالله خان مستوفی تعمیر شده است. از این رو با نام‌های جانی‌خان و ناصری نیز شناخته می‌شود.

کوچه‌های پیچ‌درپیچ محله مسجد جامع هر یک نام و پیشینه‌های بر خود دارند که از آن جمله می‌توان به کوچه‌های قلی‌جلی پشت، چال لولو، سرباز، عساری، لاجین یک، قمرودی‌ها، چاله خاکستری، نمدال‌ها و چاله آهنگران اشاره کرد.

محله مسجد جامع در نهایت به چهارراهی شیر و خورشید می‌رسد که در مانگاهی در نبش آن واقع شده است. مسیر سمت چپ به بلوار عمار یاسر و سمت راست به سوی دروازه ری می‌رود. دروازه ری در شمال شرقی شهر قدیم قم واقع و یکی از ورودی‌های شهر بوده است. مسافران سفر به ری را از این دروازه آغاز و پس از توقف در دو منزل حاج محمدآباد و دیرگچین با طی مسافتی ۱۴۸ کیلومتری به ری می‌رسیدند.^{۱۱} اکنون اثری از دروازه باقی نمانده و مکان آن به بوستان و فضای سبز تبدیل شده است. در اواخر دوره صفویه رفته‌رفته شمال شهر وسیع‌تر شد و باغ‌ها و مزارع به منازل مسکونی تبدیل شدند. پس از آن که علی‌اصغرخان امین‌السلطان، صدر اعظم سه پادشاه قاجار، معروف به اتابک اعظم، جاده جدید قم-تهران را در سال ۱۳۰۱ ه.ق. ساخت،^{۱۲} دروازه ری متروک شد و میدان کهنه نیز اهمیت خود را از دست داد.

از طریق کوچه طویلی که از بلوار عمار یاسر آغاز و در نهایت به ۴۵ متری نوبهار ختم می‌شود، وارد محلی می‌شویم که آن را چاله کاظم می‌نامند. این محله به نام خَرک داری که در آنجا ساکن بوده، نامگذاری شده است. دکان‌های سفالگری بسیاری در این محله دایر بوده است. عمده بناهای واقع در این چاله در سال‌های اخیر تخریب شده‌اند؛ برخی در حمله موشکی در زمان جنگ و بقیه در نوسازی سال‌های اخیر. امروزه فضای سبزی در محل چاله احداث شده و حمام قدیمی گلشن روبه‌روی فضای سبز واقع شده است. چاله کاظم از بلوار شاه سید علی نیز در دسترس است.

محله موسویان

۱۰۰ قدم پایین‌تر از کوچه شاه حمزه به سمت میدان نکویی، به نام «درخت پیر» شهره است؛ یعنی کوچه شماره ۶۳ خیابان آذر. محله موسویان از اینجا آغاز می‌گردد. این کوچه مستقیماً به محله مسجد جامع متصل است. آب انبار درخت پیر بین کوچه‌های ۶۱ و ۶۳ قرار گرفته است. آب انبار درخت پیر یکی از ده‌ها آب انبار قاجاری‌ست که تنها خاطراتی کهنه از آن‌ها باقی مانده با قفلی بر درب‌هایشان. سرنوشت آب انبار چهل اختران نیز مشابه دیگری‌ست. محله چهل اختران از کوچه ۵۹ خیابان آذر در دسترس است. معروف است که مقبره موسی مبرقع، فرزند امام جواد (ع)، در این مکان واقع شده است. پس از آن جمعی از سادات در کنار موسی مبرقع به خاک سپرده شدند و از این رو به نام چهل اختران شهره گشته است. در بالای سر بقعه کتیبه‌ای که در سنه ۸۵۱ نوشته شده است. شاه طهماسب صفوی در سنه ۹۵۳ قمری در این مکان بنایی جدید با سقفی مرتفع برپا داشت. شخصی به نام سلطان قمی این گنبد را معماری کرده و زیبایی آن در این است که بدون تیرک روی ستون‌ها حفظ شده است.^{۱۳} این کوچه در نهایت به دوراهی ختم می‌شود که از سمت راست به ۴۵ متری نوبهار راه دارد و از سمت چپ به سوی چاله کاظم و دروازه ری.

برخی حکومت‌ها بر حسب مرام یا عقیده‌شان به قم توجه ویژه‌ای داشته‌اند که از آن جمله می‌توان؛ آل‌بویه، سلجوقیان و قراقویونلوها را نام برد. بناهای به جا مانده از دوران سلجوقیان و نیز فرمانی که از اوزون‌حسن، پادشاه قراقویونلوها، در خصوص تولیت بارگاه حضرت معصومه (س) و مسجد امام حسن عسکری (ع) باقی مانده است، گواه این ادعاست.^{۱۴} همچنین کاخ زمستانی اوزون‌حسن، از معروف‌ترین شاهان قراقویونلو، در محله دولت‌خانه وجود داشته است. کوچه ۷۶ خیابان آذر راهی‌ست به سوی این محله. با وجود این در دوره صفویه بود که قم، گسترش و آبادانی را تجربه کرد. شاردن، سیاح معروف فرانسوی، که در زمان شاه سلیمان صفوی از شهرهای ایران دیدن کرد و سفرنامه‌ای نوشت درباره قم چنین نوشته است: «قم شهر بزرگی است نهاده بر دشتی گسترده دامن، در برابر کوه نسبتاً بلندی که فاصله‌اش بیش از نیم فرسنگ نیست. شهر به شکل مستطیلی است که از خاور به باختر در طول رودخانه‌ای دامن کشیده است. درباره عدّه سکنه و خانه‌هایش تحقیق کافی نکرده‌ام. چنان که می‌گویند پانزده هزار خانه دارد، و پیرامونش را باغ‌هایی فرا گرفته است، قم را خندقی شهر بند کرده است، و نیز بارویی نیمه ویران دارد که در فواصلی معین آثار برج‌هایی دیده می‌شود.»

در سال ۹۰۹ ه.ق. و پس از آنکه سپاه شاه اسماعیل صفوی قم را تسخیر کرد، شهر مذهبی قم مورد توجه ویژه صفویه قرار گرفت. یادگار معماری شاه اسماعیل، ایوان شمالی آستانه حضرت معصومه (س) است که به سال ۹۲۵ ه.ق. احداث شده و کتیبه آن نیز موجود

است. هر چند انتقال مردگان به قم از گذشته وجود داشته اما در دوره صفویه و با دفن ۵ تن از سلاطین صفوی در بارگاه دختر موسی بن جعفر (س) این امر رواج چشمگیری یافت. محله دولت‌خانه از کوچه شماره ۷۲ خیابان آذر در دسترس است. سیل ویرانگری که در سال ۱۳۱۳ شمسی در قم جاری شده، اثری از گذشته این محله بر جای نگذاشته است. محله سید سربخش در نزدیکی دولت‌خانه قرار گرفته است. سید سربخش نام امامزاده‌ای است که بقعه‌اش در این محل واقع شده و قدمت آن به سال ۷۷۴ ه.ق. می‌رسد. کوچه‌های رضاآباد، تُف به چوب، حاشایی‌ها و کل محمود نیز در محله موسویان قرار دارند. نام محله موسویان برگرفته از نام موسی مبرقع و سادات موسوی است که در این محله می‌زیسته‌اند.

محله سنگ‌بند

محله سنگ‌بند پیش از احداث خیابان آذر و بلوار سمیه، محدوده‌ای از شاه احمد قاسم تا نزدیکی آب انبار حاجی حسن در محله چهل اختران را در برمی‌گرفته است. بخشی از بلوار سمیه از میان محله سنگ‌بند می‌گذرد و میدان معلم را به چهارراه سجادیه متصل می‌کند. عمده خانه‌های قدیمی این محله جای خود را به آپارتمان‌های نوساز چند واحدی داده‌اند. با وجود این یادگاری چون کوچه‌های جندقی‌ها، تالار، چاله‌پیر، دارالصرب و علی‌بیگ و نیز مساجد اشراقی و سنگ‌بند از گذشته‌های این محله بر جای مانده‌اند. پس از احداث خیابان چارمردان ارتباط دو سوی محله

شاه احمد قاسم

سنگ‌بندی از طریق چهارراهی میسر گردیده که آن را سجادیه می‌خوانند. کوچه شمالی چهار راه که مسجد امام زین‌العابدین (ع) در نبش آن واقع شده، زین‌العابدین نام دارد. در حرکت از محله زین‌العابدین به سمت آذر، گذر سفیدآب پیش‌روست. مدرسه مؤمنیه در این محل قرار دارد. روبه‌روی مدرسه مؤمنیه کوچه‌ای است که به نام قابله یا مامای قدیمی محله معروف است و آن را خاله نازنین نام نهاده‌اند. پس از آن کوچه‌ای است که انتهای آن به مدرسه فیض منتهی می‌گردد و به نام ولی معروف است. بعد از کوچه ولی،

چهارراه سرحوض قرار دارد. مسیر شمالی این چهارراه با عبور از گذر تقی‌بیک و کوچه شاه قلندر به خیابان آذر منتهی می‌گردد. شاه‌قلندر نام یک لوتی در دوره قاجار بوده که به منظور حفاظت از جان و مال مردم با دزدان سرگردنه اطراف قم درگیر می‌شده است. اصالتاً اهل جمکران بوده و اهالی محله برای تشکر از زحماتش خانه‌ای برای او در این محل بنا کرده‌اند.^{۱۲} برای ورود به دروازه کاشان باید مسیر سمت راست چهارراه سرحوض را انتخاب کرد. ابتدای این مسیر به نام محله سنگ سیاه معروف است. با گذر از مسجد روشن وارد محله سیدسقا می‌شوید. این محله در انتها به کوچه آنگ ختم می‌گردد که امروزه کوچه شماره ۴ بلوار روحانی است؛ کوچه‌ای که شما را به محله دروازه کاشان رهنمون می‌سازد. دروازه‌ای که در مسیر کاشان قرار گرفته و به نام دروازه اصفهان نیز معروف بوده است. مقابر گنبد سبزه، امامزاده ابراهیم و گلزار شهدای قم در این محله واقع‌اند. قدمت مقابر گنبد سبزه به قرن ۸ ه.ق. می‌رسد. مردم قم این ۳ بنا را به‌صورت مجموعه مدفن سعد، سعید، و مسعود از بزرگان اعراب اشعری و احیاکنندگان قم در دوره اسلامی می‌دانند. اما براساس اسناد معتبر دو گنبد مدفن امرای خاندان علی‌صفی، فرمانروایان مستقل قم در قرن ۸ ه.ق. می‌باشد. کتیبه مقبره سوم از بین رفته اما احتمالاً از آن خاندان صفی است.^{۱۳} در مسیر چهارراه سجادیه به سمت گلزار شهدا باغی به نام سلطانم وجود داشته است. باغ سلطانم و کوچه آنگ که در نزدیکی باغ گنبد سبزه واقع شده‌اند، نامی ترکی بر خود دارند. سلطانم مؤنث واژه سلطان است به معنای خانم و آنگ (اولنگ) نیز واژه‌ای است ترکی به معنی چراگاه و مرتع.

در قم و حومه آن سه تا چهار مقبره به نام شاهزاده ابراهیم وجود دارد که یکی از آن‌ها در محله دروازه کاشان در بخش شرقی شهر قم درون محوطه محصور است که امروز نیز به عنوان گورستان مورد استفاده می‌باشد. واقع شده است. مقبره علی‌بن جعفر (ع) نیز در نزدیکی این بقعه و در گورستان باغ بهشت واقع شده است. هر دو بقعه تا پیش از انقلاب اسلامی در محدوده‌ای خارج از شهر بوده و مزارع و باغات اطراف شهر آن‌ها را در بر می‌گرفت. با توجه به فضای باز اطراف برج‌ها در گذشته می‌توان گفت این بناها همچون دیگر آرامگاه‌های عصر ایلخانی به پیروی از یک سنت عمومی جدا ساخته شده و از همه سو نمایان بود.^{۱۴}

محله سیدان

محله سیدان در حدود ۸۰ سال پیش جنوبی‌ترین محله شهر قم بوده است. سادات قم در دوران سلطنت فتحعلی‌شاه محله‌ای را به نام سیدان به‌وجود آورده و مسجدی در آنجا ساختند. محله سیدان از امامزاده سلطان محمدشریف واقع در کوچه شماره ۱۷ خیابان چارمردان آغاز می‌شود و به محله مسجد جامع ختم می‌گردد. میدان کهنه و جفت مناره‌های مدرسه غیائیه در این محله واقع شده‌اند. بازار کهنه به پایان نرسیده، تک‌منار ۲۵ متری میدان کهنه از دور

از بزرگان قوم زند در گذر قلعه به جا مانده است. خانه‌های ۱۳۰ ساله که متعلق به حاجی خان و حاج علی زند هستند و اکنون میراث فرهنگی استان آن‌ها را به موزه مردم‌شناسی تبدیل کرده است. این مجموعه و بادگیرهای زیبایش در میدانی به نام شترخان ساخته شده است. کوچه‌ای طویل در ابتدا کوچه شماره ۱۷ خیابان چارمردان قرار دارد که به نام ساکنان قدیمی آن یعنی لک‌ها شهره

است. کوچه شماره ۱۸ که تکیه و مسجد چارمردان در نیش آن قرار گرفته است، ما را به محله پنجعلی هدایت می‌کند. مسجد کوچکی در این محله است که در دوران سلجوقی ساخته شده است. این محله در نهایت به محلات شاه حمزه و لب‌چال ختم می‌شود. گذر صادق نیز در چارمردان واقع شده و کوچه ۱۵ را به کوچه ۱۷ متصل می‌کند. در ابتدای این گذر، یک چهارراه قرار گرفته است که یک‌طرف آن به محله چارمردان، طرف چپ آن خیابان عمار یاسر و شمال آن کوچه‌ای است به نام میدان میر. مسجد امام صادق (ع) در این گذر واقع شده است.

مسجد پنجعلی واقع در کوچه ۱۸ چهارمردان

چراغانی و آذین‌بندی خیابان چارمردان در جشن نیمه‌شعبان و سیاه‌پوش کردن کوچه‌ها و حسینیه‌هایش در محرم و صفر، آشناترین تصویری‌ست که از این خیابان در ذهن هر شهروند قمی جا گرفته است.

محله الوندیه

مسجد الوندیه در نیش کوچه شماره ۹ خیابان چارمردان واقع شده است. گذر جدا در گذشته باربند بوده و مالک آن از سادات قزوین بوده است. میدانگاهی در ضلع جنوبی گذر جدا قرار داشته که نام آن خروس بوده است. خروس‌بازار شهر به منظور مسابقه

خودنمایی می‌کند. برخی معتقدند منار میدان کهنه سومین مناری است که پس از اسلام در فلات ایران بنا شده است. رگچین‌های آجری منار ریشه در معماری عصر سلجوقی دارد و احتمالاً در اواسط قرن پنجم هجری بنا گردیده است. میدان کهنه در گذشته در وسط شهر قدیم و مرکز تلاقی راه‌های مختلفی بوده که از متن شهر می‌گذشتند. از این رو مرکز ارتباطی و اقتصادی شهر بوده و این خصلت خویش را تا دوره قاجار حفظ کرده بود. مدرسه علمیه غیائیه در جوار میدان کهنه واقع شده است. این مدرسه به نام پامنار نیز شهره است و سردر و جفت مناره‌های آن در ابتدای کوچه ۶۹ آذر قرار گرفته است. ورودی اصلی مدرسه اینک از بر خیابان آذر در دسترس است. کتیبه مناره جنوبی بنای مدرسه غیائیه تاریخ ۸۳۰ ه.ق. را بر خود به یادگار دارد. تغییر کاربری این مدرسه طی سالیان گذشته موجب تخریب این بنای تاریخی شده است. مدرسه غیائیه به جهت عظمت ساختمانی در دوران تیموری بارگاه ملوک تیموری بوده و معماری آن مطابق دوره ایلخانی است. افغان‌ها در طول حکومت خود از مدرسه غیائیه به عنوان بهاربند چهارپایان خود بهره بردند.^{۱۵} طغیان قمرود در سال ۱۰۴۵ ه.ق. نیز آسیب بسیاری به این بنا وارد نمود. در نیم قرن اخیر تخریب سردابه ستوندار و گودی منطقه نسبت به سطح اطراف در ابتدا به محل فاضلاب شهر تبدیل و اکنون نیز به عنوان میدان تره‌بار از آن استفاده می‌شود. مقابل میدان کهنه بارگاهی باشکوه قرار گرفته که مدفن سه نفر از نوادگان موسی‌بن جعفر (ع) است. معروف‌ترین آن‌ها حمزه نام داشته و این محله به نام شاه حمزه معروف است. بنایی‌ست متعلق به نیمه نخست قرن دهم هجری قمری و دارای دو صحن به درازا و پهنای ۳۲ و ۱۵ متر که میرزا علی اصغر خان امین‌السلطان به هنگام اقامتش در قم بنا نموده است.^{۱۶} محله مسجد جامع پیش از احداث خیابان آذر از طریق محله شاه حمزه به لب‌چال متصل بوده است. از جمله رسومی که ساکنان این محل بدان پایبند بودند، می‌توان به رسم شال‌بندی یا کمربندی اشاره کرد. هر پسری که بالغ می‌شد در همراهی سادات محل وارد مسجد سیدان می‌گردید و پدرش بر سر او عمامه می‌گذاشت و شال سبز رنگی به کمرش می‌بست.^{۱۷}

محله چارمردان (چهارمردان)

رضاشاه در سفری به قم، دستور ساخت خیابان چارمردان را صادر کرد. خیابانی که امروزه انبوه زائران عرب در آن به گفت‌وگو و خرید و فروش مشغول هستند. این خیابان که درازای آن نزدیک به ۲ کیلومتر است، از روبه‌روی قبرستان شیخان آغاز و به گلزار شهدا ختم می‌گردد. با این همه قدمت کوچه‌ها و گذرهای محله چارمردان ریشه در سال‌های دورتر دارد. گذر قلعه در انتهای کوچه شماره ۱۷ خیابان چارمردان واقع شده است. گذر قلعه از معروف‌ترین محلات قم است و در گذشته به خندق شهر متصل بوده است. گذر قلعه از راه کوچه حاجی بابا به شادقلی خان متصل است. خانه‌های قاجاری دو برادر

و کارخانه‌های به منظور تولید برق مصرفی آستانه در آنجا احداث گردید.^{۲۱}

گذر خان و خانه‌های امین‌السلطان که روبه‌روی حرم واقع گردیده‌اند، از دیگر اماکن محله آستانه هستند. بازار تاریخی خان دارای دو ورودی است. رهگذران می‌توانند از خیابان ارم یا خیابان چارمردان وارد این گذر تاریخی شوند. ساکنان این روزهای قم، اولین کوچه از خیابان چارمردان را به میوه، ماهی و خرمایش می‌شناسند. هر فرعی و کوچه‌ای در این گذر تاریخی قصه‌ای شنیدنی در دل دارد. پیش از آنکه خیابان چارمردان احداث شود، ورودی گذر تاریخی خان به نام دایه عابدین شهره بوده است. روبه‌روی این گذر که حالا کوچه‌ای نسبتاً طویل است و از ابتدای کوچه شماره ۴ خیابان چارمردان تا آب انبار سید عرب کشیده شده، به نام پشت باره معروف است. امروزه در مکان آب‌انبار سید عرب در مانگاهی ساخته شده است. از خیابان چارمردان که سراسیمی ماشین روی بازار خان را

رد کنیدد و میوه‌ها و خرماها را از نظر بگذرانید، همزمان با تحریک گیرنده‌های بویایی تان به مدد بوی ماهی نظر به چپ گردانده و کوی ماهی فروش‌ها را در سمت چپ ببینید. این کوی در گذشته به نام گذر آسید عبدالله شهرت داشته است. آسید عبدالله از عالمان معروف قم بوده که هر ساله دهه اول محرم میزبان عزاداران حسینی در منزلش بوده است. در راستای بازار خان و چند قدم

گذر خان

پایین‌تر، کوچه کلاه‌فرنگی پیدا است. به دلیل شباهت طبقه فوقانی عمارت واقع شده در این کوچه به کلاه شاپو، نام کلاه‌فرنگی را بر آن نهاده‌اند. کوچه باقی‌ست اما ساختمان‌هایش دچار تغییرات اساسی

و دادوستد در این میدانگه دور هم جمع می‌شده‌اند. در حدود صد سال پیش، شاطر عباس نامی که سردسته خروس‌بازان و ناظم مسابقات بوده، عزاداری‌های ماه محرم را در این مکان برگزار می‌کرده است.^{۱۸} از این‌رو در این محل تکیه‌ای به نام خلوص (خروس) ساخته شد. تکیه‌ای که اکنون در طرح ساخت زیرگذر غدیر تخریب شده است. «در بلوار عمار یاسر گنج پیدا شده» این خبری بود که در سال ۱۳۸۵ و در جریان حفاری‌ها برای احداث فاز ۴ عمار یاسر، شادقلی خان را به سرخط خبرها برد. به دنبال حفاری‌ها در این محوطه باستانی آثاری از دوران ایلخانی، ساسانی و سیلک در آن ثبت گردید. قدمت مسکونی این منطقه در حدود ۶۰۰۰ سال تخمین زده شده است.^{۱۹} اما متأسفانه تقریباً همه آثار این محوطه تاریخی توسط مجریان فاز ۴ عمار یاسر تخریب گردید. در حال حاضر در ضلع جنوبی عرصه تپه شادقلی خان دو بنای قاجاری که به ثبت آثار تاریخی رسیده وجود دارد، شامل منزل حاج باقر روحانی و آب انبار شادقلی خان. مخزن آب‌انبار شادقلی خان اکنون به سفره‌خانه تبدیل شده است.

محله عشقعلی

محله عشقعلی بین محله الوندیه و بازار تاریخی خان قرار گرفته و راه دسترسی به آن از کوچه ۵ خیابان چارمردان است. ابتدای این محله یخچال قاضی و انتهای آن مدرسه لک‌هاست. چاله‌ای در یخچال قاضی وجود داشته که برف‌ها را در آنجا انباشته می‌کردند و در فصول گرم سال از آن بهره می‌بردند. این محل اکنون از خیابان معلم در دسترس است و منزل بنیانگذار جمهوری اسلامی، امام خمینی، نیز در آن واقع شده است. از ۲۵۰ سال پیش در محله عشقعلی خانقاهی وجود داشته است که در اویش معروفی آنجا گرد هم می‌آمدند و نام قطب آنان «عاشق علی» بوده است. در سال‌های گذشته خانقاه تخریب و مسجد عشقعلی به جای آن ساخته شده است.^{۲۰} محلات لب‌چال، حمام گلشن، درویش‌ها، سنگ‌تراش‌ها، کاروانسرای بزازها، عربستان و کوچه ترمینی در این محل واقع شده‌اند. حمام عشقعلی اثری است به جا مانده از دوره قاجار که اکنون از آن جز خرابه‌های باقی نمانده است.

محله آستانه

محله آستانه در گذشته و پیش از آنکه خیابان‌های ارم و چارمردان به دستور پهلوی احداث شود، محوطه وسیعی در اطراف بارگاه حضرت معصومه (س) را در برمی‌گرفته است. خیابان بالا یا حضرتی مسیری از دروازه خاک فرج و پل علیخانی تا مدرسه دارالشفای بوده است. از در مسجد امام تا آب‌انبار سید عرب را خیابان پایین می‌گفتند. کوچه حرم از صحن آینه تا کوی ارک کشیده شده و این منطقه که در غرب حرم واقع شده متعلق به کیکاووس میرزا، پسر فتحعلی شاه، بوده است. در زمان احمدشاه، کوچه‌ای که میدان آستانه را به خیابان حضرتی متصل می‌کرده، به خیابان تبدیل

نو) منتقل شد. برخی از مردم شهر پس از سیل ویرانگری که در سال ۱۳۱۳ خورشیدی روی داد و عمده بناهای بافت قدیمی شهر در شرق رودخانه را تخریب کرد و نیز احداث راه آهن، برای نخستین بار در غرب رودخانه ساکن شدند. انتقال عمده فعالیت‌های اقتصادی شهر به میدان نو به دلیل نزدیکی به حرم و برخورداری از جاذبه‌های مذهبی، زواری و حمل‌ونقل، توسعه وسیعی یافت.^{۲۵} میدان نو هم‌اکنون به نام میدان شهید مطهری نامگذاری شده است. این میدان همچنان شاهراه ارتباطی شهر قم محسوب می‌گردد. اولین خانه‌های مسکونی در غرب رودخانه احتمالاً در جوار اراضی مبارک‌آباد و در کوچه رهبر پدید آمده است. منطقه‌ای که امروز با نام کلی خاک‌فرج شناخته می‌شود. حصار کمیدان از

جمله دژهای ۶ گانه‌ای است که روزگاری در محدوده قم فعلی وجود داشته‌اند. مرحوم فیض روایت می‌کند: در زمان ساسانیان آتشکده‌ای در داخل این حصار وجود داشته و سوخت آن گاز طبیعی بوده که از منفذ زیرزمینی خارج می‌شده است. وقوع زلزله‌ای سبب کور شدن منفذ و خاموش شدن مشعل آتشکده می‌شود. برای تجدید روشنی آتشکده شعله‌ای از

پل علیخانی به سمت بازارنو

آذرگشسب برگرفته و دوباره مشعل آتشکده را روشن می‌کنند. تا اینکه در زمان خلافت معتضد عباسی و تسلط اعراب بر قم، عبدالله اشعری این آتشکده را تخریب می‌کند و به جای آن مسجدی می‌سازد. با وجود این مردم ساکن منطقه همچنان مکان آتشکده را مقدس دانسته و با تبدیل کاف دوم «خاکبرک» به جیم آن را خاک‌فرج می‌نامند. هر ساله برخی مناسبت‌های ملی چون

گردیده است. مسجد امام رضا(ع) در نبش این کوچه ساخته شده است.^{۲۲} از ابتدای بازار تاریخی خان تا مسجد فاطمیه (خانم) به نام حاکم قم در دوره قاجار معروف است؛ اعتضادالدوله. و کوچه‌ای که گذر خان را به کوی ارک متصل می‌کند، زند و کیلی نام دارد. کوچه‌ای نیز به نام حاج محمدعلی سقا، که در صحن اتابکی سمت سقایی داشته، در این محل وجود داشته است.^{۲۳} بسیاری از خانه‌های این کوچه‌های ۱۵۰ ساله در طی سالیان اخیر و در پی طرح‌های توسعه حرم مطهر تخریب شده‌اند. عمده خانه‌های باقی‌مانده نیز به دلیل نزدیکی به حرم مطهر تغییر کاربری داده و به زاتر سرا تبدیل شده‌اند. شلوغ و پر از زائران عرب. آگهی‌های فروش خانه‌هایی با مجوز ساخت هتل و یا بهره‌مند از وام ساخت هتل در جای‌جای کوچه‌ها به چشم می‌خورد. بازار تاریخی خان این روزها پر از فروشندگانی است که قیمت کالاهای خوراکی‌شان را به فارسی و با لهجه عربی فریاد می‌کشند. فروشندگانی که عموماً اهل نجف و کربلا هستند. البته به مرحمت شرایط منطقه می‌توان طعم فطائر دمشقی را نیز در این بازار مزه کرد.

محلۀ باغ پنبه

محلۀ باغ پنبه در حدود ۱۵۰ سال پیش از زراعی به مسکونی تغییر کاربری داده است. وجه تسمیه این محلۀ ناشی از پنبه‌های مرغوبی است که در مزارع آن به عمل می‌آمده است. در این محلۀ باغی به نام خالصه (شاهی) قرار داشته که درآمد آن مخصوص دربار بوده است.^{۲۴} پیرمردهای محل روزگاری را به خاطر دارند که بخشی از این محلۀ مزارع کاهو، جو و گندم بوده است. این محلۀ محدوده‌ای از چهارراه بازار و ۷ متری باجک تا چاله خروس و عربستان را در برگرفته و در محدوده‌ای عمارت‌ها واقع شده است. خانه‌های وسیع دارای حیاط‌های مصفا از جمله ویژگی‌های بارز باغ‌پنبه است که از آن جمله می‌توان به خانه‌های تاریخی یزدان‌پناه با زیربنای ۹۲۸ متر مربع و لاجوردی‌زاده به مساحت ۷۰۰ متر مربع اشاره کرد. خانه‌های نام‌برده از کوچه ۱۱ خیابان ۱۹ دی (باجک) در دسترس است.

محلۀ اسحاقیه

ابتدای آن درب دروازه خاک‌فرج و انتهای آن چاله خروس و باجک است. پل علیخانی در محدوده این محلۀ واقع شده است. بر روی این پل، از ابتدای میدان مطهری به سوی بازار نو، دروازه‌ای بوده که عکس علیخان سنگری، حاکم وقت قم، در بالای آن نصب گردیده بود. خیابان حضرتی که بعد از پل علیخانی واقع شده پر از کاروانسرا و مسافر‌خانه بوده است. بعد از حضرتی، گذر کولی‌خان و پس از آن بازار چۀ سلام‌گاه قرار داشته است. حمام چاله که اکنون پاساژ علوی در محل آن واقع شده و نیز کوچه آلوچوق در زمرۀ محلۀ اسحاقیه به شمار می‌روند.

پس از احداث جاده جدید قم-تهران در سال ۱۳۰۱ ه.ق. بخشی از فعالیت‌ها و خدمات مرکز قدیم قم به مرکز جدید (میدان

چهارشنبه سوری را در این محل برپا می‌داشتند^{۲۶}. در سال‌های گذشته قبه هشت گوشه‌ای در این محل وجود داشت که چاهی در میان آن بود و برخی معتقد بودند جبرئیل سنگ جبرالاسود را از داخل این چاه برای ابراهیم خلیل‌الله برده است^{۲۷}. مرحوم فیض چنین روایتی را از شایعات دانسته و آن را به کلی رد می‌کند. قبه هشت گوشه بر اثر گسترش شهر و قرار گرفتن در مسیر خیابان تخریب شده و از آثار تاریخی آن و نیز قبرستان بزرگ وادی‌السلام اثری برجا نمانده است، اما در نزدیکی این محل آرامگاه دو نفر از سادات سجادی قرار گرفته که بنای اصلی بقعه‌شان در قرن هشتم هجری قمری ساخته شده است.

بازار نو

به دنبال گسترش شهر قم در دوره قاجار، ضرورت ایجاد بازاری جدید در قم احساس گردید. از این رو بازاری به طول یک کیلومتر و عرض شش متر احداث شد که از محله عربستان تا نزدیکی پل علیخانی امتداد یافته و به نام بازار نو شهرت یافت. نام عمده سراهای موجود در این بازار به نام کالایی که در آن معامله شده و یا به نام بنیانگذار آن معروف است. سرای بناها، سرای صدراعظم، سرای همدانی‌ها، سرای حاج عسگرخان، سرای حاج عباسقلی، سرای بلیتی‌ها و سرای حاج میرزا از جمله این سراهای هستند^{۲۸}. تیمچه بزرگ قم چون کاروان‌سرای کوچکی در دل بازار نو جای گرفته و محل داد و ستد قالی است. استاد حسن معمار این بنا را در سال ۱۳۰۱ ه.ق. به توصیه حاج محمود طباطبایی ساخت. این بنای دو طبقه که دارای پوشش طاق و گنبد است با ۳۲ حجره که دور تا دور آن تعبیه شده، در زمره دیدنی‌های شهر به شمار می‌رود^{۲۹}. در شمال راسته بازار نو، حمام حاج عسگرخان قرار دارد. این حمام در زمان فتحعلی‌شاه قاجار ساخته شده و با تغییر در سیستم روشنایی و حرارتی همچنان مورد استفاده عموم قرار می‌گیرد.

آنچه آمده مختصری در معرفی شهر قم بود. برای شناخت همه ابعاد این شهر به فرصتی بیشتر نیاز است. به امید اینکه این نوشته فتح بابی کرده باشد برای علاقه‌مندان به مونوگرافی شهرهای تاریخی ایران و نمونه‌ای برای پرداختن به جغرافیای تاریخی سرزمین‌مان ایران.

پی‌نوشت‌ها

۱. «محوطه باستانی تپه قلی درویش نماد تمدن هفت‌هزار ساله قم». خبرگزاری مهر، ۱۸ فروردین ۱۳۹۲.
۲. «نهمین فصل کاوش در محوطه قلی درویش جمکران». خبرگزاری میراث فرهنگی، ۲۰ اسفند ۱۳۹۳.
۳. سعیدنیا، احمد، قم خاستگاه شهر، شهرهای ایران، ج ۲، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۶، ص ۱۵۲.
۴. حسین بن محمدبن حسن قمی، (قرن ۴ هجری)، تاریخ قم، ص ۲۵۸.

۵. مستند «محله لب‌چال»، سیمای استانی قم (نور).
۶. مستند «محله عربستان»، سیمای استانی قم (نور).
۷. فیض، عباس، گنجینه آثار قم، ج ۵، ص ۱۶۰.
۸. «مستند دروازه ری». شبکه استانی قم (نور).
۹. ماجرای ساخت جاده تهران- قم در «علی‌آباد نامه»، (۱۲ شهریور ۹۲)، دنیای اقتصاد، شماره ۲۰۰۶.
۱۰. «مستند چهل اختران» شبکه استانی قم (نور).
۱۱. تربت پاکان، سیدحسین مدرس، ج ۱، ص ۱۹۳ به بعد.
۱۲. «مستند محله شاه قلندر»، شبکه استانی قم (نور).
۱۳. «باغ گنبد سبز، نگینی فراموش شده در قم»، خبرگزاری فارس، (۲ آبان ۱۳۹۰).
۱۴. شاهزاده ابراهیم «محله دروازه کاشان قم». (بهار و تابستان ۱۳۸۱)، نامه قم، شماره ۱۸ و ۱۷.
۱۵. فیض، عباس، گنجینه آثار قم، ج ۲، مهر استوار، ۱۳۵۰، ص ۲۳۱.
۱۶. «مستند امامزاده شاه حمزه»، سیمای استانی قم (نور).
۱۷. «مستند محله سیدان»، شبکه استانی قم (نور).
۱۸. «امامزاده و بقاع متبرکه استان قم». سامانه مدیریت تبلیغات اسلامی (معاونت فرهنگی تبلیغی).
۱۹. «محوطه تپه شادقلی خان». (۲۵ بهمن ۱۳۸۹) سایت قلی درویش.
۲۰. در گفت‌وگو با آقای عربزاده، از کاسبان قدیمی زیرگذر جدا.
۲۱. در گفت‌وگو با آقای جمراسی، از خادمان حرم حضرت معصومه.
۲۲. در گفت‌وگو با آقای قاسمی از کاسبان محل.
۲۳. در گفت‌وگو با آقای جمراسی، از خادمان حرم حضرت معصومه.
۲۴. مستند محله باغ پنبه، سیمای قم (نور).
۲۵. «پامنار قم». (بهار و تابستان ۱۳۸۱)، نامه قم، شماره ۱۸ و ۱۷.
۲۶. «شاهزاده حارث‌بن احمد، امامزاده خاکفرج». درگاه الکترونیکی شهرداری قم.
۲۷. در گفت‌وگو با آقای بابایی، صاحب کفاشی و از کاسبان قدیم محل.
۲۸. بازار قم، سایت اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم.
۲۹. تیمچه قم، همان.

منابع

۱. «پامنار قم». (بهار و تابستان ۱۳۸۱)، نامه قم، شماره ۱۸ و ۱۷.
۲. تربت پاکان، سیدحسین مدرس، ج ۱.
۳. حسن بن محمدبن حسن قمی، (قرن ۴ هجری)، تاریخ قم.
۴. سعیدنیا، احمد، قم خاستگاه شهر، شهرهای ایران، ج ۲، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۶.
۵. شاهزاده ابراهیم «محله دروازه کاشان قم». (بهار و تابستان ۱۳۸۱)، نامه قم، شماره ۱۸ و ۱۷.
۶. فیض، عباس، گنجینه آثار قم، ج ۵، ص ۱۱۶۰.
۷. ماجرای ساخت جاده تهران- قم در «علی‌آباد نامه»، (۱۲ شهریور ۹۲)، دنیای اقتصاد، شماره ۲۰۰۶، ۱.
۸. محوطه باستانی تپه قلی درویش نماد تمدن هفت‌هزار ساله قم». خبرگزاری مهر، ۱۸ فروردین ۱۳۹۲.
۹. نهمین فصل کاوش در محوطه قلی درویش جمکران. خبرگزاری میراث فرهنگی، ۲۰ اسفند ۱۳۹۳.